

HRANICA A PRIHRANIČNÝ REGIÓN V GEOGRAFICKOM PRIESTORE (TEORETICKÉ ASPEKTY)

Marián Halás*

ÚVOD

Napriek tomu, že hlavnými okruhmi záujmu Michala Lukniša boli fyzicko-geografické disciplíny a od druhej polovice sedemdesiatych rokov regionálna geografia s dôrazom na jej syntetickú zložku, aj napriek tomu, že za nenahraditeľné považoval praktické poznatky získané priamo v teréne, dovoľm si tvrdiť, že patril na Slovensku k jedným z prvých priekopníkov teoretickej geografie. Snažil som sa preto aj svoj príspevok ladiť v tomto duchu – je zameraný na teoretické aspekty priestorových súvislostí pozície hraníc a prihraničných regiónov v štruktúre diferenciacie zemského povrchu, snaží sa vysvetliť rôzne chápania termínu hranica a zhodnotiť jej funkcie a takisto priblížiť rôzne postoje k zadefinovaniu a samotnému vymedzeniu prihraničných regiónov.

HRANICA (DEFINÍCIA, TYPOLÓGIA, FUNKCIA)

Hranica je dôležitý geografický fenomén, ktorý nám určuje rozdelenie a priestorové usporiadanie geografického prostredia, čím zároveň nepriamo vplýva na jeho celkový socio-ekonomický vývoj. Do svojho výskumu ju zahrnuli mnohí geografi a zároveň sa pokúsili o jej zadefinovanie. Jednu z najjednoduchších definícií priniesol Bezák (1995), ktorý hranice považuje za línie, ktoré nám členia geografický priestor na dvojrozmerné ohraničené územia. V tomto prípade ide skôr o akési výstižné a jednoznačné matematicko-geometrické priblíženie hranice, kým u väčšiny autorov možno pozorovať snahu okrem hranice aj o zahrnutie priľahlého, hranicou oddeľovaného, územia. Uvediem niekoľko z mnohých príkladov.

Heigl (1978) pod hranicou rozumie právne fixovanú a v prírode stanovenú líniu, ktorá spája homogénne či heterogénne regióny, tvoriace administratívnu, hospodársku a politickú jednotu. Hraničnou líniou je určovaný prihraničný priestor. Môže byť charakterizovaný z oboch strán hranice rovnako vyzerajúcimi alebo diametrálne odlišnými znakmi.

Demek (1984) hovorí, že hranica je výsledok diskretnosti krajinej sféry alebo dôsledok našej diskretnej predstavy o nej. Rozmer hranice môže byť dvojaký, je to čiara alebo prechodné pásmo.

De Blij a Muller (1988) považujú hranicu za prostriedok k popísaniu obvodu teritórií, pričom za teritórium označujú oblasť, nad ktorou sú určitým spôsobom vykonávané práva vlastníctva. Hranica vytvára okolo seba zónu tlaku, pričom táto zóna sa s narastajúcou vzdialenosťou od hranice zoslabuje.

* Katedra humánnej geografie a demogeografie, Prírodovedecká fakulta Univerzity Komenského, Mlynská dolina, 842 15 Bratislava

Aj keď to nie je ani v jednom prípade uvedené, z podtextu tu už možno vycítiť, že autori majú vo väčšine prípadov na mysli hlavne štátnu hranicu. To je však len jedna z hierarchických úrovní, pričom pri chápaní hranice sa môžeme na Zemi pohybovať vo veľkom rozpätí od mikroúrovne (hranice katastrov obcí) až po makroúroveň (hranice kontinentov).

Interakciu medzi samotnou hranicou a okolitým priestorom dobre vystihuje Paulov (1985), ktorý hovorí, že ak uvažujeme o priestorovej diferenciacii a priestorovej organizácii územia, potom môžeme hranicu chápať ako ich produkt a zároveň aj ich generátor.

Hraničné čiary možno skúmať prostredníctvom obrovského množstva rôznych pohľadov, pričom v niektorých prípadoch sa prejavujú líniovo a v niektorých priestorovo. Na základe zvolených kritérií (dá sa ich použiť široká škála, pričom môžu mať pomerne rôznorodý charakter) potom možno identifikovať rôzne typológie hraníc: hranice prírodné a umelé; hranice hospodárske a kultúrne; hranice etnické, jazykové a religiózne; hranice uzavreté, čiastočne otvorené a otvorené (Heigl, 1978); hranice subsekvantné, antecedentné, prekrývajúce a reliktné (De Blij, Muller, 1988); hranice legálne a konceptuálne (Bezák, 1995); hranice konvenčné, chorografické, štrukturálne, organické a harmonické (Dokoupil, 2000) atď.

Najdôležitejšou v hierarchickom usporiadaní v dlhodobej histórii a aj v súčasnosti je už spomínaná štátna hranica, preto práve jej bude venovaná nasledujúca ťažisková časť príspevku (ďalej bude už pri uvedení termínu hranica myslená štátna hranica). Možno ju považovať za pojem právny, implicitne nám určuje tú oblasť, v ktorej sa realizuje štátna suverenita, čím sa vytvára kľúčový prvok v štátnom území a v štátnom systéme rovnako ako v jeho zložkách a subsystémoch. Šindler (1984) ju označuje ako líniu styku dvoch susedných štátov navzájom ich oddeľujúcu. Jej podstata je v tom, že vymedzuje územnú zvrchovanosť jednotlivých štátov, nemiešanie sa iných štátov do záležitostí suverénneho štátu, a že oddeľuje teritórium jedného štátu od štátov iných.

Funkciu hranice možno z časového hľadiska považovať za pomerne dynamicky sa vyvíjajúcu veličinu. Chromý (2000) pri hodnotení funkcie hraníc v jednotlivých historických obdobiach v európskom priestore hovorí o dvoch významných etapách. Do polovice devätnásteho storočia slúžili hranice ako mocenský nástroj, vymedzovali územie panovníka a jeho majetok. Spoločnosť bola štruktúrovaná predovšetkým v bipolarite spoločenského rebríčka (poddaný – feudál). Od polovice devätnásteho storočia však prichádza k nezadržateľnému prechodu na občiansku spoločnosť, dochádza k posilneniu významu hraníc kultúrnych a spoločenských a stále viac a viac sa začínajú formovať hranice religiózne, etnické, jazykové a národnostné. V súčasnosti je na celom svete výrazná prevaha hraníc národnostných, a ak hraničná línia nekorešponduje s národnostnou (príp. religióznou) štruktúrou obyvateľstva, je to v nedemokratických systémoch ale i v mladých a nezrelých demokraciách (kam môžeme zaradiť aj Slovensko) v myslení obyvateľstva častokrát vnímané ako problém. V druhej polovici dvadsiateho storočia sa funkcia hraníc začína postupne meniť a hlavne vo vyspelých krajinách prichádza k zoslabovaniu ich vplyvu. Prvým krokom v integračných procesoch je ekonomická integrácia, ktorá by mohla byť akýmsi predstupňom určitej úrovne spoločenskej integrácie prichádzajúcej ďaleko pomalším tempom. Williams (1991) hovorí o siedmych stupňoch ekonomickej integrácie od pozvoľnej regionálnej kooperácie, cez zónu voľného obchodu, colnú úniu až po hos-

podársku a monetárnu úniu. Ekonomickú integráciu na rôznych stupňoch rozvoja už možno identifikovať po celom svete, Európska únia, kde je zoslabovanie vplyvu hraníc jasne pozorovateľné, sa už pomaly blíži k šiestemu stupňu s jednotnou spoločnou menou.

PRIHRANIČNÝ REGIÓN (DEFINÍCIA, VYMEDZENIE)

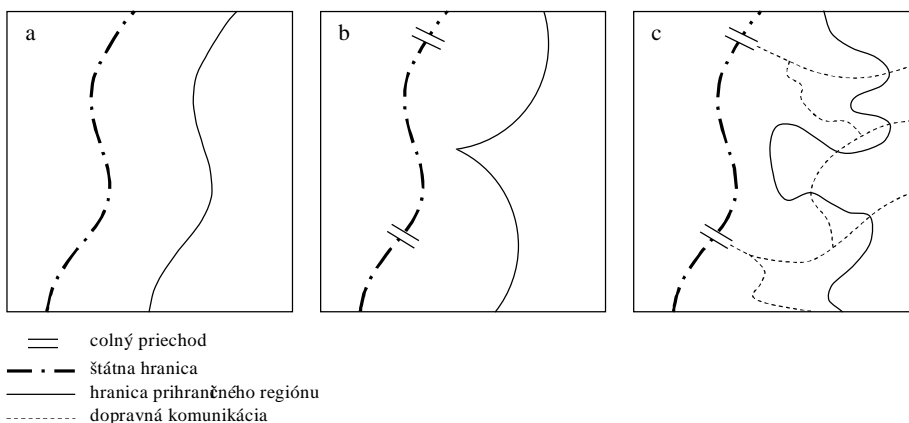
Prihraničný región (v literatúre je používaný tiež pojem pohraničný región, príp. pohraničie) je región rozprestierajúci sa pozdĺž hranice, jeho vymedzenie však nie je vonkoncom jednoduchá záležitosť. V podstate nie je možné úplne presne a jednoznačne určiť a v geografickom priestore oddeliť prihraničný región od regiónu vnútroštátneho, pretože medzi nimi neexistuje žiadna ostrá hranica. Vždy záleží len od dopredu zvoleného kritéria. Najadekvátnejšie sa javí označenie prihraničného regiónu ako územia, z ktorého je možná denná dochádzka obyvateľstva do zamestnania, do škôl, za službami a za sociálnymi kontaktmi na územie z druhej strany príslušnej hranice. Na vymedzenie takejto oblasti potom vplýva veľké množstvo faktorov: intenzita colných priechodov, dopravné prepojenie, veľkostná štruktúra a priestorové rozmiestnenie sídiel po oboch stranách hranice a pod.

V zásade však možno pre definovanie prihraničného regiónu použiť dve základné kritériá:

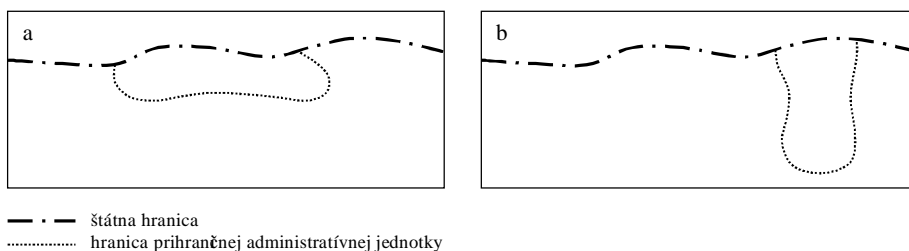
- priestorové kritérium
- funkčné kritérium

Priestorové kritérium vychádza zo vzdialenosti, resp. časovej dostupnosti územia od hranice, príp. mestských sídiel z druhej strany hranice. Najjednoduchšie by bolo vymedzenie prihraničného regiónu v úplne homogénnom prostredí určením konkrétnej vzdušnej vzdialenosti od hranice (obr. 1a). Smerodajnejšie varianty však dostaneme, ak zahrnieme aj sieť colných priechodov, ktoré ako jediné miesta umožňujú prekonať štátnej hranice (obr. 1b) alebo dopravnú dostupnosť hranice po cestných komunikáciách (obr. 1c).

V praxi sa však oveľa častejšie používa vymedzenie prihraničných regiónov na základe existujúcich administratívnych jednotiek. Takéto kritérium (prihraničný región ako pás okresov v priamom kontakte s hranicou) používa Jeřábek (1998), ktorý sa so svojím riešiteľským kolektívom venuje českému pohraničiu dlhodobo a použil ho pri svojom výskume slovenského pohraničia aj Drgoňa (1999). Má to nesporne niekoľko výhod, ale i veľké množstvo nevýhod. Výhodami sú presnosť a jednoznačnosť vymedzenia opierajúca sa o hranice administratívnych jednotiek a jeho pragmatickosť, pretože pre podrobnejšie analýzy je potreba určité množstvo štatistických dát, z ktorých viacero je dostupných len na úrovni administratívnych celkov (v našom prípade okresov). Nevýhodou je, že rozdelenie je do značnej miery determinované veľkostí štruktúrou zvolených celkov a aj veľkosťou samotného štátu, presnejšie – je dôležitá hlavne pomer ich veľkostí. Takisto tu hrá rolu tvar štátu i tvar a poloha administratívnych jednotiek. Predĺžený tvar štátu nám zvyšuje pri takomto vymedzení plochu prihraničných regiónov. Pri predĺženom tvare územných jednotiek je zase veľmi dôležitá jej poloha k hranici. Ak sú predĺžené v smere hranice (obr. 2a) ako napr. okresy Čadca a Stará Ľubovňa, tak nám zasahujú oveľa menej do územia štátu ako keby boli predĺžené kolmo na smer hranice. (obr. 2b) – napr. okresy Púchov a Považská Bystrica.

Obr. 1. Teoretický model vymedzenia prihraničného regiónu na základe priestorového kritéria: v homogénnom prostredí (a), zahŕňajúc vplyv colných priechodov (b) a dopravných komunikácií (c).

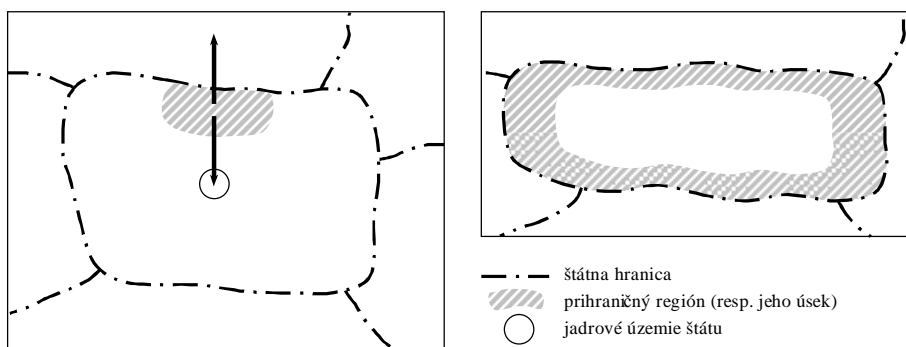

Obr. 2. Príklad polohy prihraničnej administratívnej jednotky vzhľadom k štátnej hranici: administratívna jednotka predĺžená v smere štátnej hranice (a) a kolmo na smer štátnej hranice (b).

Na Slovensku by sme týmto spôsobom (ak použijeme úroveň súčasných okresov) dostali prihraničný región zaberajúci až 60% rozlohy krajiny s podielom 51% na celkovom počte obyvateľov (v Česku by to bolo 48% z plochy, resp. 35% z počtu obyvateľov). V oboch prípadoch (hlavne však na Slovensku, kde by podľa tohto kritéria zaberalo pohraničie takmer dve tretiny územia) sú to hodnoty pomerne veľké a vhodnejšie by sa zdalo zvoliť menšie administratívne jednotky (nižšia hierarchická úroveň sú však už len obce). Takisto by sme mohli diskutovať o konečnom výslednom efekte. Niektoré okresy zasahujú až hlboko do vnútrozemia, severný prihraničný okres Poprad sa dokonca dotýka s južným prihraničným okresom Rožňava, do prihraničného regiónu nemohol byť zaradený okres Bytča, ktorému chýba priamemu kontaktu s hranicou necelý kilometer a pod. Problematické je tiež, ak na makroúrovni nezaradíme medzi prihraničné regióny všetky mestské bratislavské okresy, ale len okresy Bratislava IV a Bratislava V.

Funkčné kritérium pri definícii prihraničných regiónov výstižne použil Chromý (2000), ktorý za prihraničný región považuje územie, ktoré na základe polohy pozdĺž hranice vykazuje rozdielne politické, spoločenské, ekonomické, demografické a. i. kritériá než ostatné územie hranicami vymedzeného štátu. Vychádza teda z vplyvu hranice na funkciu priľahlého územia z ktorého sa postupne vygenerujú niektoré rozdielne prvky pri hodnotení a porovnávaní vzťahu vnútroštátny vs. prihraničný región. Veľmi pritom záleží na priepustnosti a priechodnosti hranice. Ak plní úlohu akéhosi filtra a je výraznou bariérou, tak má negatívny vplyv na vývoj prihraničných regiónov, ktorých rozvoj sa stáva priestorovo obmedzeným. Môžu sa orientovať len smerom k územia vlastného štátu a práve prihraničná pozícia je v tomto prípade nevýhodou, lebo znamená vzhľadom k polohe najväčšiu vzdialenosť k priestorovo jadrovému územia. Tým sa pri tradičnom rozdelení jadro – periféria (v rámci jedného štátu) priestorovo marginálne oblasti (prihraničné regióny) spravidla stávajú aj ekonomicky marginálnymi. V prípade otvorenosti hranice však práve prihraničné regióny môžu nadobudnúť strategickú pozíciu. Stávajú sa kontaktným územím – zónami zjednotenia, s najlepšími predpokladmi čerpania ekonomicky výhodných prvkov z prostredia dvoch alebo viacerých štátov a možnosťou formovania sa na jadrové územia na vyššej ako celoštátnej úrovni.

Ak uvažujeme striktnie len o území jedného štátu a neberieme do úvahy okolitý priestor, pri rozdelení na jadro a perifériu sa prihraničné regióny automaticky stávajú priestorovo marginálnymi oblasťami. Ich priestorová marginalita však v konečnom dôsledku nemusí znamenať aj ekonomickú marginalitu, záleží len na vplyvu hranice na príslušné prihraničné územie. Možno to dokumentovať na teoretickom modeli (obr. 3a), keď si prihraničný región vytvára interakcie s územím vlastného štátu (resp. s jeho jadrom) a takisto s územím z druhej strany hranice. Pri centralizovaných ekonomikách sú interakcie smerom von potláčané (hlavne ak je susedom štát s rozdielnym politickým a ekonomickým systémom), čo narúša rovnovážny stav a brzdí prirodzený socio-ekonomický vývoj prostredia.

Obr. 3. Teoretický model vymedzenia prihraničného regiónu zlučením priestorového a funkčného kritéria: porovnanie interakcií s územím z druhej strany štátnej hranice vs. interakcií s jadrovým územím vlastného štátu (a) a príklad samotného vymedzenia v homogénnom prostredí (b).

Zlúčením priestorového aj funkčného kritéria dostaneme teoretický model vymedzenia prihraničného regiónu. Priestorové kritérium hovorí o vymedzení len na základe vzdialenosti, príp. dostupnosti od hranice, kým funkčné kritérium vychádza z identifikovania rozdielov medzi prihraničným regiónom a ostatným územím štátu. To znamená, že okrem vzdialenosti a dostupnosti od hranice musíme brať do úvahy i vzťah (vzdialenosť, dostupnosť) prihraničného regiónu k ostatnému územiu, resp. k priestorovému jadrú, danej krajiny (rovnakým spôsobom by sme mohli použiť aj porovnávanie interakcií z obr. 3a). Ak by sme sa pohybovali v úplne homogénnom prostredí a hraničnú čiaru by tvorila k príslušnej ploche najkratšia línia (kružnica), v takomto ideálnom prípade by sme prihraničný región vyčlenili pomocou sústrednej kružnice s rovnakým stredom a menším polomerom. Ak by však územie štátu bolo aspoň čiastočne predĺžené v konkrétnom smere, na základe teoretického prístupu k funkčnému vymedzeniu by prihraničný región popri úsekoch hranice v póloch predĺženia mal zasahovať viac do územia štátu ako prihraničný región pozdĺž smeru predĺženia (obr. 3b). Je to dôsledok skutočnosti, že pri teoretickom prístupe k funkčnému vymedzeniu zaradíme do prihraničného regiónu všetky body, ktorých vzdialenosť od najbližšieho bodu ležiaceho na hraničnej línii je minimálne k-krát nižšia ako ich vzdialenosť od geometrického ťažiska územia štátu, pričom k je dopredu zvolená konštanta. V skutočnosti však musíme byť veľmi opatrní. Geografický priestor nebude nikdy úplne ideálny a do hry nám vstupuje mnoho vedľajších faktorov. Je potrebné upozorniť aspoň na tie najzávažnejšie: priestorovo jadrové územie štátu sa nemusí zhodovať s ekonomicky jadrovým územím, štát môže mať dve alebo viacero rovnocenných jadrových území a pri detailnejšom vymedzení treba rátať aj s rozmiestnením a silou pôsobenia regionálnych centier.

Na hodnotenie špecifik prihraničných regiónov aj v rámci jeho vnútornej organizácie vyjadrenej polarizáciou jadro – periféria upozorňuje Hampl (2000). Hovorí o relatívnej kontinuite v zmenách ich miery (možnosť zaradenia aj prechodnej kategórie semiperiférie). Tak dostaneme určitú stupňovitú alebo mierkové rozlíšenie vymedzenia prihraničného regiónu (v prípade nášho posledného modelu ho môžeme vyjadriť zmenami konštanty k), ktoré dokumentuje relatívnu vnímania pohraničia. Preto je dôležité dodržiavať pri vymedzení aj niektoré ďalšie aspekty – napr. spoločné historické špecifiká, istý stupeň homogenity územia a pod. Toto spolu s ostatnými spomínanými prístupmi nám názorne demonštruje, že pre definovanie prihraničného regiónu a jeho konkrétne vymedzenie je možné zvoliť viacero rôznych prístupov. Popri tom sa ako triviálna javí skutočnosť, že v odbornej literatúre sa stretávame s rozdielnym vnímaním prihraničného regiónu, keď niektorí autori takto označujú pás územia len z jednej strany hranice, kým v iných prípadoch je takto vnímané územie tiahnuce sa z oboch strán pozdĺž hraničnej línie.

ZÁVER (DODATOK)

Aj keď príspevok bol v prevažnej miere teoretický, je možné nájsť i jeho aplikačnú bázu, ktorá by umožnila využitie niektorých spomínaných prvkov v praxi. Jedná sa hlavne o financovanie prihraničných regiónov považovaných za marginálne oblasti a využívanie finančných prostriedkov z podporných programov Európskej únie (Phare CBC, Interreg). Je potrebné dohliadať na ich prerozdelenie tak, aby sa pomoc dostala do skutočných, nielen priestorovo ale hlavne ekonomicky, periférnych oblastí a neustrácala sa v len v centrách príslušných administratívnych jednotiek.

LITERATÚRA

- BEZÁK, A. (1995). O dvoch koncepciách hraníc v priestorovej analýze. In Trizna, M., ed. *Vybrané problémy súčasnej geografie a príbuzných disciplín*. Bratislava (PriF UK), pp. 225-232.
- DE BLIJ, H. J., MULLER, P. O. (1988). *Geography: Regions and Concepts*. Miami (Fifth Edition).
- DEMEK, J. (1984). *Teoretická geografie*. Praha (SPN).
- DOKOUPIL, J. (2000). Teoretické prístupy k problematice pohraničí s aplikáci v česko-bavorském prostoru. *Geografie – Sborník České geografické společnosti*, 105, č. 1, 10-18.
- DRGOŇA, V. (1999). Pohraničné územia SR: regionálna komparácia. In Borecký, D., ed. *Geografie XI, Část A*. Brno (PF MU), pp. 36-43.
- HAMPL, M. (2000). Pohraniční regióny České republiky: současné tendence rozvojové diferenciace. *Geografie – Sborník České geografické společnosti*, 105, č. 3, 241-253.
- HEIGL, F. (1978). Ansatz einer Theorie der Grenze. In *Schriftenreihe der Österreichischen Gesellschaft für Raumforschung und Raumplanung*. Wien.
- CHROMÝ, P. (2000). Historickogeografické aspekty vymezení pohraničí jako součást geografické analýzy. *Geografie – Sborník České geografické společnosti*, 105, č. 1, 63-76.
- JEŘÁBEK, M. (1998). „Geograf pohraničí“ – společný výzkum geografických pracovišť. *Geografie – Sborník České geografické společnosti*, 103, č. 4, 458-460.
- PAULOV, J. (1995). Some Notes on Border as Geographical Factor. In Baran, V., ed. *Geographical Studies No. 1*. Banská Bystrica (Faculty of Natural Sciences), pp. 5-9.
- ŠINDLER P. (1984). *Základy politické geografie*. Ostrava (PF).
- WILLIAMS, A. M. (1991). *The European Community – The Contradiction of Integration*. Oxford (Basil Blackwell).

BOUNDARY AND BOUNDARY REGION IN GEOGRAPHICAL SPACE (THEORETICAL ASPECTS)

The boundary is an important geographical phenomenon, which determines the division and spatial arrangement of geographical space indirectly influencing its overall socioeconomic development. It can be defined in many ways leaning on its mathematical and geometrical substance, its relationship to the territory in divides, as well as on differences in its interpretation, etc. Function of the boundary has been changing over history and further dynamic development in future can be also expected. The boundary region is closely linked to the boundary. Its delimitation is not simple and different approaches can be chosen. But in principle, two basic criteria can be applied to the definition of the boundary region: spatial and functional. Spatial criterion is about delimitation of the boundary region only depending on the distance or accessibility from the boundary, while the functional criterion relies on identification of differences between the boundary region and other territory of the state.

Translated by H. Contrerasová